

TÜRK KÜLTÜRÜ VE KAYNAKLARI

Doç. Dr. M. Abdulhalük ÇAY *

Milletlerin ortaya çıkışında, varlıklarının devamında en önemli rolü şüphesiz kültür olarak nitelendirdiğimiz unsurlar oynamaktadır. Kültür, insan toplulukları arasındaki farklılığı belirleyen, milleti millet yapan başlıca faktördür. Her milletin kültürü ayrı bir özellik taşımaktadır. Dil, din, örf-âdet, tavır ve davranışlar, hukuk vb. müesseselerin tarihi seyri içinde birbirleriyle kaynaşmaları, bütünleşmeleri sonunda bir milletin ortaya çıkışındaki en önemli unsurlardan birisi olan kültür unsurları meydana gelmektedir. Gökalp bu özelliği : «**Bir cemiyetin fertlerini birbirine bağlayan yani aralarındaki tesanüdü husule getiren müesseseler harsî müesseselerdir. Bu müesseselerin mecmuu, o cemiyetin harsını teşkil eder** » (1) şeklinde belirttikten sonra başka bir yazısında da şöyle demektedir : «**Hars yalnız bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî muakalevi, bedîî, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenkdâr bir mecmuasıdır.**» (2).

Gökalp'ten beri medeniyet ve kültürün farklı olduğu, bu farklılığın belirtilmeye, tariflerinin yapılmaya çalışıldığını görüyoruz. Ortaya çıkan görüşe (3) göre kültür unsurlarının milletlerarası ortak değer kazanması, başka bir ifadeyle milletlerarası ortak değerler haline gelen kültür unsurları, ait oldukları toplumların medeni unsurlarını teşkil etmektedirler. Meselâ Batı medeniyeti, Roma Hukuku, Hristiyanlık ve müsbet ilimden ibarettir. Doğu medeniyetlerinden farkı, müsbet ilmin sonucu olarak Batı'nın kazandığı teknolojik üstünlüktür. Bu şekilde kültür-medeniyet tanımlarının dikkate alınması şöyle bir sonuç ortaya çıkarmaktadır : Bir medeniyet zümresinde yer alan her milletin kendine has milli bir kültürü vardır. Meselâ Batı medeniyeti zümresinde yer alan Alman, İngiliz, İtalyan, Fransız gibi milletlerin birbirlerinden farklı kültürleri vardır. Aynı şekilde İslâm medeniyeti zümresindeki Türk, Arab, Fars, Hindû topluluklarının da birbirlerinden ayrı milli kültürleri vardır. Bundan, her kültürün

(*) Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

(1) Ziya Gökalp, «Hars ve Medeniyet», Yeni Mecmua, Sayı : 60 (5 Eylül 1918).

(2) Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları (Haz. Mehmet Kaplan), İstanbul 1970, s. 30 vd.

(3) Z. Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s. 30-45; Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İst. 1969, s. 39-56; İbrahi mKafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, s. 2 vd.

mez. Bunlarla sağlam ve kuvvetli bir askerî kuvvetin vücuda getirilebileceğini düşünmek asla doğru olmaz. Nitekim hâdisat bunu göstermemiş midir? Her ne kadar bugün Babıâlinin az çok Avrupalı gibi giyinmiş asker ve zabitanı varsa da ordusu yoktur.»

Daha sonra 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat'ın ilânıyla, memleketimizde daha köklü bir düzen değişikliğine gidilmişti. Batı müesseseleri aynen kopye edilmiş ve Türk toplumu bu müesseselere uydurulmaya çalışılmıştı. Ancak getirilmek istenen bu yeni düzen dahil olduğu medeniyetin dejenere haliyle alınan müesseseleri, toplumumuzdaki ekonomik, sosyal, siyasî ve kültürel alandaki çöküntünün başlıca sebebinin teşkil etmişti. Aynı şekilde 23 Aralık 1876 tarihinde ilân edilen I. Meşrutiyet döneminde de aynı talihsizliğin devam ettiğini görüyoruz. Sosyal yapımız, hayat telâkkimiz, devlet ve memleket yapımız dikkate alınmadan hayranlık duyulan İngiltere'deki yönetime benzer bir idarenin kurulmasıyla her şeyin düzeleceği zannedildi. Ancak bu düzenleme de kopyecilikten öteye gidemedi.

Gerek Tanzimat'ı ve gerek I. Meşrutiyet'i getiren kadroların yetersiz olduğu, kültür ve medeniyet meselelerine vakıf olmadıkları görülmektedir. Tazminat hareketiyle başta İngiltere olmak üzere Batı dünyasına yaranma, onlara sığınma söz konusudur. Mısır vb. gibi şiyâsî konularda Batı'nın geçici de olsa desteği sağlanmış, ancak devlet ve sosyal yapımızdaki meydana gelen tahribat büyük olmuştur.

Kültür değişmelerinde ortaya çıkan bu dejenarasyonun tehlikelerine M. Turhan şöyle temas etmektedir : «Fakat bir cemiyet için en zararlı, en tehlikeli değişme tarzı, hiç şüphesiz, ikisinin ortası bir yol tutmaktır : Bir taraftan garba ait teknik vasıtalar, teşkilât, yaşayış tarzı, kılık ve kıyafet, muhtelif müesseseler sadece formel, iğreti bir şekilde taklit edilir ve bunlara ait bazı sathî bilgi ve malûmat alınırken diğer taraftan asırların mahsülü tecrübe ve bilgiler, örf ve âdetler, an'ane ve kıymetler, kanaat ve telâkkiler düpedüz terk olunmaktadır. Neticede cemiyet ne garblı olabiliyor, ne de, neyse o kalabiliyor; çünkü amprîk ve an'anevî bilgi ve tecrübelerini kaybetmiş, bunların yerine garp ilmini, metod ve zihniyetini koyamamıştır. Böylece cemiyetin, zihniyet ve atitudünü garbda olduğu gibi esash bir şekilde değiştirmeden ona ait unsurları alıp kendisine has olanları terketmesi, kazandıklarından daha çok kaybetmesine sebep olmaktadır. Bu arada maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebet de yerine daha objektif, daha sağlam bir başkası konmadan gevşeyip mânasını kaybettiği için içtimaî muvazene bozulmakta, bu yüzden cemiyette huzursuzluk ve buhran baş göstermektedir.» (8).

(8) M. Turhan, s. 382 - 383.

II. Meşrutiyet (23 Temmuz 1908) ve Cumhuriyet dönemlerinde ise daha değişik bir durum ortaya çıkmaktadır. Ahmet Vefik Paşa, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin gibi Türk aydınlarının öncülüğüyle Batılılaşma meselesine daha gerçekçi bir yaklaşım sağlanmıştır. Bilhassa Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde ortaya çıkan fikir hürriyeti birçok meselelerin tartışılmasına, yeni fikir akımlarının savunulmasına vesile teşkil etmiştir. Gene burada belirtmekte fayda mülâhaza ettiğimiz bir mesele de şudur : gerek Tanzimat döneminde, gerekse I. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilmek istenen yeni düzeni kuracak «beyin gücü» ne sahip değildik. II. Meşrutiyet ve sonrasının talihli yönlerinden birisi de Sultan II. Abdulhamid (3 Ağustos 1876-27 Nisan 1909) zamanında başlayan ve giderek yaygınlaşan eğitim kurumlarımızdır⁽⁹⁾. Bu okullardan yeni neslin temsilcisi ve Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün kültür meselesine bakış açısını burada kendi ifadeleriyle belirtmekte fayda var : «Her milletin kendine mahsus gelenekleri, kendine mahsus âdetleri, kendine göre millî hususiyetleri vardır. Hiçbir millet aynen diğer bir milletin taklitçisi olmamalıdır. Çünkü böyle bir millet ne taklit ettiği milletin aynı olabilir, ne de kendi milliyeti içinde kalabilir. Bunun neticesi şüphesiz ki acıdır.»⁽¹⁰⁾. «Münevverlerimiz milletimi en mesut millet yapayım der. Başka milletler nasıl olmuşsa onu da aynen öyle yapalım der. Lâkin düşünmeliyiz ki, böyle bir nazariye hiçbir devirde muvaffak olmuş değildir. Bir millet için saadet olan birşey diğer millet için felâket olabilir. Aynı sebep ve şeriat birini mes'ut ettiği halde diğerini bedbaht edebilir. Onun için bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü ilminden, keşfiyatından, terâkkiyatından istifade edelim, lâkin unutmayalım ki, asıl temeli içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz.»⁽¹¹⁾.

Yüzyıllar öncesinden kalan ve sosyal bir miras olan kültür, geçmiş zaman içinde yoğrulan millî bir unsurdur, nesilden nesile intikal eder⁽¹²⁾, süreklilik gösterir. Bu süreklilik kültürlerin devamlı gelişme göstererek varlıklarını idame ettirmeleri ile bir anlam kazanır. Çünkü gelişme kaabiliyeti kaybeden veya gelişme imkânı bulamayan kültürler tarihin sahifelerinde kaybolurlar. Kültürlerde görülen bu gelişmeler ve zenginleşme kaabiliyeti, kültür değişimleri veya alış-verişi ile mümkün olabilmekte ve ait oldukları milletlerin siyasî alanda güçlü bir devlet olmalarını da sağlamaktadır. Milletlerarası münasebetler, kültür değişimlerinde, kültürlerin gelişmelerinde oldukça önemli rol oynamaktadır. Kültür değiş-

(9) Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, İst. 1980.

(10) Atatürk, Söylev ve Demeçler II. Ank. 1959 s. 150 (20 Mart 1923, Konya Kadınlarıyla Konuşma).

(11) A.g.e. s. 138-143 (Konya Gençleriyle Konuşma)

(12) İ. Kafesoğlu, Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri, İst. 1970, s. 56.

meleri konusunda M. Turhan şöyle demektedir : «Yeni bir kültür unsurunun alınmasında olduğu gibi bir cemiyet içinde yayılmasında da müessir olan en mühim faktörler esas itibariyle şunlardır : fayda temini, itibar kazanma, yenilik arzusu veya temayülü ve bir de yeni unsurun mevcut kültür şekillerine, sistemine uyması.» (13). Ancak meydana gelen değişiklikler esasta değil yüzeydedir. Yüzeyde görülen bu değişiklikler kültürlerin bünyesine uyarlırsa kabul edilirler. Aksi halde kısa zamanda tasfiye olurlar. Bazen kabul edilen bir kültür unsurunun kısa bir süre sonra terkedildiği de görülür. Millî kültürlerin bu tasfiye kabiliyetini, millet çoğunluğunun tutum ve davranışlarında görmemiz mümkündür. Millet çoğunluğunu oluşturan geniş halk kitlelerinde kültür değişimleri çok yavaş meydana gelmektedir. Kalite ve fayda yönünden hayat şartlarını değiştiren teknik araç, makine ve âletler kolayca benimsenebildiği halde, yabancı kültür unsurları kolayca kabul edilememektedir. Toplu ıgneden uçağa kadar tekniğin son harikaları kolayca kabul edilebildiği halde, ölüm, doğum, düğün gibi törenler, örf ve âdetler, dil, din, ahlâk vb. unsurlarda görülen değişimler oldukça ağır cereyan etmektedir. Genellikle millî kültürden uzak dejenere fert veya grupların farklı davranışları, getirdikleri veya benimsedikleri yenilikler çoğunluk tarafından kınanmakta, bu gibi tutum ve davranışlar moda olmaktan öteye gidememektedir. Bunun birçok misallerini günlük hayatta fikir alanında, politika alanında görebiliriz.

Bir milletin dil, edebiyat, sanat, fen ve sosyal teşkilât gibi elde etmiş olduğu çeşitli müesseseler kadar o milletin hayat felsefesi, inançları, an'aneleri gibi ruhunun akislerini bulabileceğimiz tutum ve davranışlar o milletin kültürünü meydana getirdiğine göre bugün bizim için gerekli olan Türk kültürünün kaynaklarına inmek, belge ve bulguları ortaya çıkarmak, sınıflandırmak ve yorumunu yapmak olmalıdır. Bu sebeple kültür yâdigârlarımızı, kaynaklarımızı aşağıda tanıtmaya çalışacağız.

A. TÜRK DİLİ

Her milletin kendine has, fertlerinin anlaşmasını sağlayan, fertlerini sürükleyen, o fertlerin bir millet olarak ortaya çıkmasında en önemli rolü oynayan kuvvetli bir bağ vardır ki bu dil müessesedir. Milleti meydana getiren kültür unsurunun en önemli moral değeri dildir. Aynı dili konuşan fertler aynı şura sahiptirler ve bir milleti oluştururlar. Dilin önemi bu bakımdan çeşitli ilim adamları tarafından çeşitli vesilelerle vurgulanmaktadır. Meselâ M. Arsal : «**Dil, bir milletin ruhunun kalıbıdır.**» (14) ifadesiyle bunu veciz bir şekilde belirtmiştir. Bir ırka mensup

(13) M. Turhan, s. 71 - 72

(14) Sadri Maksudi Arsal, Tür kDili İçin, İst. 1935, s. 56.

fertlerin farkında olmaksızın yarattıkları müşterek bir değer olan dil, o irki veya milletin geleceğinin teminatı olduğu için önemli bir unsurdur. Her millet tarihi boyunca kültür unsurlarından birçok şeyleri değiştirmiştir. Milletler tarihi bunun misalleriyle doludur. Dinlerini, giyim-kuşamlarını, iktisadî yapısını, siyâsî düzenini birkaç defa değiştiren toplumlar görülmüştür. Türk tarihinde de bunun birçok misallerini görebiliriz. Ancak kültür unsurları arasında değişmeyen, ait olduğu milletin hayatın da başka bir benzeri olmayan yalnızca dildir.

Dilin millet hayatındaki önemi konusunda R. R. Arat şöyle belirtmektedir : «Dil bir milletin özüdür. Başlangıçtan bugüne kadar olduğu gibi, bugünden sonsuz geleceğe doğru da her millî topluluğun en mühim ve değişmez bir temeli olarak devam edecektir. Bir dile sahip olmayan millet yoktur. Eğer bir millet şu veya bu sebeple kendi dilini kaybetmişse, o millet topluluk olarak ortadan kalkmıştır. Beşer tarihinde dilini kaybettiği halde ortada duran bir millet yoktur.» (15).

Dünyanın en eski dillerinden biri olan Türk dili'nin tarih boyunca istiklâlini muhafaza etmesi, zaman zaman görülen yabancı dil istilâlarına rağmen varlığını günümüze getirebilmesi, Türkçe'nin mükemmelliği, zenginliği, kendisini besleyen kaynakların (Türkçe eserler) büyüklüğüyle izah edilebilir.

Bilinen en eski Türk dili yâdigârları kitâbelerdir. VII-VIII. yüzyıllarda Asya'da büyük bir imparatorluk olarak ortaya çıkan Kök-Türkler çağından kalan kitâbeler gerek Türk dili açısından gerek bu dönemden günümüze gelen tarihi bir kalıntı olarak çok önemlidir. Tuva yurdu, Abakan-Kem boyu, Altay bölgesi, Selenga havzası, İrtiş Nehri boyları ve Talas bölgesinde son yüzyıllarda yapılan kazılarda 300 civarında Kök-türk alfabesiyle yazılmış kitâbeler bulunmuştur. Orjinal bir yazıya sahip olan Kök-türkler, kendileriyle ilgili bu hatıraları bıraktıkları gibi, kendilerinden sonra bölgede hükümran olan diğer Türk hânedânlarına da etkili olmuşlardır. Doğu'da Çin Denizi'nden, Batı'da Macaristan ortalarına kadar Avrasya kıtasında Kök-türk alfabesi bütün ortaçağ boyunca Türklerce kullanılmıştır. XVI. yüzyıla kadar süren Kök-türk alfabesinin hakimiyeti, bu yüzyıldan sonra yerini diğer alfabelere bırakmıştır. Kök-türk kitâbelerinden ilk defa olarak Poltava Savaşı (1709)'nda Ruslar'a esir düşen ve bölgeye sevkedilen İsveçli bir subay olan STRAHLENBERG bahsetmiş (1710), çok sonraları Rus arkeoloğu YADRİNTSEFF 1890 tarihinde bu kitâbelerin kopyelerini çıkarmıştır. Heikel başkanlığında bölgeye giden Fin heyeti çalışmalarını bitirdikten sonra 1892 yılında kitâbelerin eslampajlarını ilim âlemine sunmayı başardılar. Aynı tarihlerde başlayan

(15) R. R. Arat, «Dil Tarihi Bir Varlıktır», Türk Kültürü, Sayı 3 (Ocak 1963), s. 1

kitâbeler üzerindeki çalışmayı Danimarkalı W. Thomsen, 29 Kasım 1893 tarihinde «Tânrı, Türk ve Kültigin» kelimelerini çözenek noktalamış ve bunların birer eski Türk yadigârı olduğunu dünyaya ilân etmiştir. Bu çözüm 15 Aralık 1893 tarihinde bir tebliğle ilân edildi. Türklük Bilgisi çalışmalarının Batı'da yoğunluk kazandığı bu dönemde W. Thomsen (1842-1927) (16)'den başka W. Radloff (1837-1918) (17), W. Barthold (Ölm. 1930) (18) gibi Türkologlar bu kitâbeler üzerinde durmuşlardır. Avrasya kıtasında bulunan bütün bu eski Türk kitâbeleri Hüseyin Namık Orkun tarafından «Eski Türk Yazıtları» (19) adlı eserde toplanmıştır. Kök-türk kitâbelerinin en önemlileri Tonyukuk (730-735 yılları arasında dikilmiştir), Kültigin (27 Şubat 731 tarihinde ölen Kültigin adına ağabeyisi Bilge Kağan tarafından 1 Ağustos 732'de diktirilmiştir) ve Bilge Kağan (25 Kasım 734 de ölen Bilge Kağan adına 735'de dikilmiştir) kitâbeleridir.

Köktürk devletini yıkan Uygur-Karluk-Kırgız konfederasyonu dağılıp Ötüken havzasına Uygurlar hakim olduktan sonra (745-844) yılları arasında bölgede Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Kök-türk Kağanlığı'nın bir devamı niteliğinde olan Uygur Kağanlığı döneminden de Kök-türk alfabesiyle yazılmış kitâbeler günümüze kalmıştır. Bunlar içinde en önemlileri Şine-Usu ve Kara Balgasun kitâbeleridir. Büyük Uygur Kağanı Bilge Bayan-çur (Moyun-çur) (746-759) adına dikilen bu kitâbede, Bayan-Çur'un babası ve Uygur Kağanlığının kurucusu Kutlug Bilge Kül Kağan (Ölm. 746)'dan bahsedilir. Bu kitâbe Kuzey Moğolistan'da Selenga Havzası'nda Şine-Usu Gölü kenarında Finli Ramstedt tarafından 1909 yılında bulunmuştur.

Kuzeydoğu Avrupa'da bulunan eski Türk kitâbelerinden en önemlileri Madara Kaya Kitâbesi (20), Peçenek (21) ve Sekel (22) kitâbeleridir. Madara Kaya Kitâbesi Bulgaristan'da Madara Köyü yakınlarında kaya üzerinde bir süvari kabartması ve aşağısındaki yazılardan ibarettir. Bu kitâbe Türk-Bulgar Kağanı Kurum Han (Ölm. 813) adına oğlu Omurtag Kağan tarafından yaptırılmıştır. Macar G. Feher kitâbeyi okumuştur. Peçenek Kitâbeleri ise Macaristan'ın Nagy Szent Miklós köyü civarında bulunan 23 parça altın kap-kaçak eşya üzerindeki yazılardır. Uzun za-

(16) W. Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, Helsingfors 1896;
Aynı yazı, *Turcica*, Helsingfors 1916

(17) W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei I.*
Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül Tegin, Petersburg 1894

(18) W. Barthold, *İçturiya izuçeniya vostoka v Evrope i hissir*, Petersburg 1911

(19) Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, İstanbul 1936 - 41

(20) Hüseyin Namık Orkun, aynı eser, ss.

(21) Hüseyin Namık Orkun, C. II, s. 185 - 207.

(22) Aynı eser, s.

man «Atilla (Ölm. 453) nın hazineleri» olduğu zannedilen bu eşyalar üzerindeki yazılar Macar Gy. Németh tarafından 1932 yılında okunmuş ve bu altın eşyaların Peçenek Türkleri (XI. yy)'na ait olduğu anlaşılmıştır. Sekel Kitâbeleri de G. Németh tarafından okunmuştur. Sekeller'e ait bir kitâbede İstanbul'da Çemberlitaş karşısındaki alanda eskiden bulunan «Elçihan» da bulunmaktaydı. 1515 yılında bu handa göz hapsine alınan Macar elçileri tarafından duvarlara yazılan yazılardan ibaretti. Bu Macar elçilerinin Sekel Türkleri'nden olduğu anlaşılmaktadır.

Bunlardan başka İslâmiyet döneminde de binlerce kitâbe günümüze kalmıştır. Bu kitâbelerden bazıları Türkçe ifadeli Arap alfabesiyle, bazıları ise ifade ve alfabe bakımından Arapça olarak yazılmışlardır. Şehir tarihçileri konularıyla ilgili kitâbeleri eserlerinde yayınlamışlardır.

Türk dili için kaynak teşkil eden diğer hatıraların başında çeşitli basılı veya yazma eserler yer almaktadır. Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Kırgız katliâmından kurtulabilen Uygurlar (844), Tarım Havzası'nda Turfan, Koço, Beşbalıg, Bar-köl, Karaşar ve Kansu'da yerleşmişlerdir. Uygurlar'ın bundan sonraki dönemleri (850-1200) bilhassa Türk kültür tarihi bakımından oldukça önemlidir. Güzel sanatlardan resim, mimarlık, yazı, el sanatları, edebiyat ve çeşitli bilim dallarında önemli eserler verdiler. Yazma veya baskı olarak Uygur Türkleri'ne ait şiir örnekleri R. R. Arat tarafından toplanmış ve yayınlanmıştır (23).

Uygurlar'dan sonra bölgede hakim olan Karahanlı Hânedâmı (840-1212) devrinden günümüze iki şaheser eser kalmıştır: Kutadgu Bilig ve Divanı Lûgat'it-Türk. Kutadgu Bilig (24) Balasagunlu Yusuf tarafından yazılmış, h. 462/1069-1070 yılların da Karahanlı Hakanı Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Han' (Bu Karahanlı hükümdarı Hasan Buğra Han Harun ve Tabgaç Kara Buğra Han olarak da bilinmektedir. 1074-1102/1103) a takdim edilmiştir. Aruz vezniyle yazılmış 6645 beyitten meydana gelen Kutadgu Bilig Türkler'de devlet siyâsetini öğreten (25) ilk eser mahiye-

(23) R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

(24) *Kutadgu Bilig I. Viyana Nüshası*, Tıpkı Basım, İstanbul 1942 (Uygur alfabesiyle); *II. Fergana Nüshası*, Tıpkı Basım, İstanbul 1943 (Arap alfabesiyle); *III. Mısır Nüshası*, Tıpkı Basım, İstanbul 1943 (Arap alfabesiyle); Arat, *Reşit Rahmeti*,

Kutadgu Bilig I. (Metin), İst. 1947; Arat, R. R.,

Kutadgu Bilig II. (Çeviri), II. Baskı, Ank. 1974; Arat, R. R.

Kutadgu Bilig III. (İndeks), İstanbul 1979.

(25) İ. Kafesoğlu, «Yazılışının 900. Yılı Münâsebetiyle Kutadgu Bilgi ve Kültür Turizmindeki Yeri», *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1 (İst. Ekim 1970), s. 3 vd.

tindedir. Karahanlı Türk devlet teşkilâtını, Türk hukuku, örf ve âdetlerimiz bakımından olduğu kadar Türk dili bakımından da bir hazinedir. Eser İslâmiyet'in etkisiyle Arapça 100 kadar kelimenin dışında tamamen Türkçe'dir. Yapılan indeksinde eserde kullanılan kelime sayısının 2861 olduğunu dikkate alırsak, Türkçe'nin 2500 kadar kelimesini bu bir tek eserde bulmamızın mümkün olduğu anlaşılır.

Karahanlılar döneminin diğer önemli dil yadigarı Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı ve Bağdad'da Abbasi Halifesi el-Muktedî Billâh'la sunduğu **Divan-ı Lûgat-it Türk** (26) adlı eserdir. Türkler'in dil, edebiyat, tarih, coğrafya, etnoğrafya, mitoloji ve folklor alanlarındaki durumu hakkında kaleme alınmış bu eser bir çeşit Türklük Bilgisi (Türkoloji) ansiklopedisidir. h. 470/1077 tarihinde (27) tamamlanmış zannedilen eserimiz altıbine yakın Türkçe kelimeyi ihtiva etmektedir.

Ortaasya Türkçesi'nin Kaşgar şivesiyle kaleme alınmış olan bir diğer eser de **Atabet'ül-Hakayık** (28)'tir. XII. yüzyıldan önce yazıldığı zannedilen eser Mahmud oğlu Edib Ahmed Yükneki tarafından kaleme alınmıştır. Edib Ahmed'le çağdaş olan Ahmed Yesevi (Ölm. 1166)'nin (29) «**Hikmet**»leri bu yüzyıldan kalan değerli kaynaklarımızdandır.

XV. yüzyılda yaşayan ve Türk dilinin en büyük önderlerinden birisi de Ali Şir Nevayî (9 Şubat 1441-3 Ocak 1501)'dir. Aslen Uygur Türkleri'nden olan Ali Şir Beğ, Kıpçık Bahadır'ın oğlu olup, Heratlıdır. Ortaasya'dan Önasya'ya kadar Türk ülkelerini gezen Nevayî: «Cihanda Türk edebiyatı bayrağını kaldırmakla Türkleri tek bir millet, tek bir cema haline sokmuş olacağım» (30). düşüncesinden hareketle Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu ispat eden «**Muhakemet'ül Lûgateyn**» adlı eserini yazmıştır (1949). Ayrıca Nevayî'nin «**Mecâlîs en-Nefâyis**» (1491), «**Nesâim el-Mahabbe**» (1495), «**Mahbûb el-Kulûb**» (1500) eserleri de vardır.

Türk dilinin diğer önemli kaynaklarından binisi de Türk destanlarıdır. Destanlar, milletlerin hayatında büyük yankılar uyandırmış tarihî olayların, çağdan çağa gelişmiş ve halkın muhayyilesinden çıkan yeni unsurlarla zenginleşmiş, millî ülkülerle donanmış manzum eserlerdir. Destanların nesilden nesile intikali millî ruhun varlığıyla izah edilebilir. Birçok millet destanlarını toplayıp onları işlemişler ve millî ruhu ayakta tu-

(26) Resim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-III, Ankara 1939-1941.

(27) Zeki Velidi, Togan, «Mahmud Kaşgariye Ait Notlar», *Atsız Mecmua*, Sayı 17 (1932)

(28) Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili*, II. s. 78-82

(29) M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, II. Baskı, Ankara 1966.

(30) Ziyaeddin Fahri, Fındıkoğlu, *Ali Şir Nevayî ve Zamanımız*, İst. 1962, s. 7

tabilmek için destanlardan istifade etmişlerdir. Destanlar yaratan bir millet olmamıza rağmen Türk destanlarıyla ilgili çalışmalar ne yazık ki yok denecek kadar azdır. Türk destanlarının tasnifi, ilmî tenkidi, tarihi olaylarla ilgisi konusunda araştırmaların azlığı destanlarımızdan millî terbiye hususunda faydalanmamızı da önlemektedir. İlk defa olarak Z. V. Togan, Türk destanlarını tasnife çalışmış (31), ayrıca İlhanlı veziri Reşideddin Fazlullah'ın *Câmi'üt-tevârih* adlı eserinden Oğuz Destanı'nı dilimize kazandırmıştır (32). Destanlar üzerinde uzun mesaf sarfeden A. Onan'ın gerek yayınladığı makaleleri (33) ve gerek müstakil bir eser olarak sunduğu *Manas Destanı* (34) zikredilmeye değer eserlerdir. Oğuz Kağan Destanı'nın İslâmiyetten önceki rivayetini ihtiva eden Uygurca metin 1936 tarihinde R. R. Arat ve W. Bang tarafından günümüz Türkçesi'ne çevrilmiştir (35). Bu arada destanî mahiyeti itibariyle Dedem Korkud hikâyelerini de burada zikretmek istiyoruz. Genellikle Oğuz Türkleri'nin Müslümanlığı kabul ettikleri X-XI. yy.'lara ait olduğu ve Doğu Anadolu ile Azerbaycan bölgesinde geçtiği kabul edilen Dedem Korkud (36) üzerinde en çok durulan bir kültür yadigarımızdır. Ancak sayısı yüzün üzerinde olan Türk destanları halâ araştırmacıları beklemektedir.

Türk Dili ile ilgili olarak eski edebî eserlerimizi çeşitli adlar altında toplamamız mümkündür. Bu eserlerin başında «Divân» lar gelir. Divan, şairlerin çeşitli şekillerde yazdıkları manzumelerden derlenmiş eserlerdir. Divanlarda kasideler, tarih kıt'aları, gazeller, musammatlar, müstezatlar, rubailer, tuyuglar, beyitler vb. gibi çeşitli manzumeler yer alır. Günümüze 1000'in üzerinde Türkçe divan kalmıştır.

Edebî eserlerimizden birisi de mesnevî ve hamselerdir. Kaside veya gazelde olduğu gibi tek bir kafiye'ye bağlı kalınmıyarak, şairlerin düşüncelerini, duygularını rahatça ifade ettiği eserlerdir. Mesnevîler de genellikle başta tevhid, münacaat ve na't ile devrin hükümdarına övgü yer alır. Beş mesnevîden meydana gelen edebiyat türüne ise hamse adı verilmektedir. Hamse sahibi Türk edîpleri arasında Ali iŞr Nevayî (Ölm. 3 Ocak 1501), Fuzulî (Ölm. 1555) vb. gibilerini sayabiliriz.

Gerek dil bakımından gerek tarih bakımından oldukça önemli olan Münşeât Mecmuaları'dır. Müşeât Mecmuaları arasında en önemlisi Feri-

(31) Zeki Velidi, Togan, «Türk Destanları'nın Tasnifi», *Atsız Mecmua*, Sayı 1-3, 5 (1931).

(32) Zeki Velidi Togan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1969.

(34) Abdulkadir İnan, *Manas Destanı*, İstanbul 1972; Ayrıca bk. Dursun Yıldırım, *Manas Destanı ve Köketay Haning Ertegüşü*, Ankara 1969, H. Ü. Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi.

(35) W. Bang - R. R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936; II, Basın, İst. 1970

(36) Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkud'un Kitabı*, İstanbul 1973.

dun Ahmed Beğ (Ölm. 1582/1583)'in **Münşeât'üs-Selâtin** adlı eseridir. 1574 yılında tamamlanan bu eserde 1880 belge toplanmıştır. Peygamber'le Dört Halife'nin mektupları başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sultan III. Murad (1574-)'a kadar olan Sultanlara ait yazışmaları bu eserde bulmamız mümkündür.

Hikâyeci bir üslûpla kaleme alınan ilk Osmanlı tarihi ile ilgili eserlerde Türk dili bakımından oldukça önemlidir. Bunlar arasında Enverî'nin **Düsturnâme'si** (37), Oruç Beğ (38), Aşıkpaşaoğlu (39), Neşri (40) ve Lütfi Paşa (41) tarihleri XIV-XV. yüzyıl Türkçesi'yle kaleme alınmışlardır.

İlk Osmanlı tarihçilerinden sonra Sultan II. Mehmed'le birlikte şehnâmecileri görüyoruz. Genellikle sultanların özel ve resmî hayatı, yapılan seferler, kazanılan zaferler bu kimseler tarafından kaleme alınır. XVII. yüzyıldan başlayarak İmparatorluğun yıkılmasına kadar süren devrede şehnâmecilerin yerini vakanüvisler almış, devletin resmî tarihçileri sıfatıyla dönemlerinin siyâsî, içtimâî olaylarını tesbit etmişlerdir.

Edebî eserler içine giren tezkireler, herhangi bir meslekten yetişmiş kişilerin hayat hikâyelerini toplayan eserlerdir. Genellikle mesleklere göre «**Tezkiretü's-şüara**», «**tezkiretü'l-evliya**», «**tezkiretü'l-hattâtin**» adları verilen bu tezkirelerden başka çeşitli meslekten kişileri bir arada karışık olarak toplayan eserler de vardır. Bunlar içinde en önemlisi «**Şakayikü'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**» adlı eser ve bu eserin zeylleri. Eserin ilkinin Taşköprülüzâde İsmâmeddin Ahmed Efendi (Ölm. 1561), 1558 tarihinde «**eş-Şakayik en-Nu'mâniyye**» adıyla kalem almıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1558 yılına kadar, Osmanlı ülkesinde yaşamış olan müderris, kadı, kadasker ve tarikat şeyhlerinin haltercümelerini ihtiva etmektedir. Daha sonraki yıllarda bu esere üç önemli zeyl yapılmıştır. Bu zeyllerden ilki Nev'i-zâde Atâullah Atâyî (1583-1635) Efendinin «**Hadâyik el-Hakayik**» adlı ve 1577-1635 yıllarını ihtiva eden eseridir. İkinci zeyl Uşşâkî-zâde İbrahim Hasib Efendi (Ölm. 1724)'nin «**Hadâyik el-Hakayik zeyli**» veya «**Atâyî Zeyli**» denilen eserdir ki 1632-1695 yıllarını ihtiva eder. Üçüncü zeyl Sîmkeş-zâde Şeyhî Mehmed Efendi

(37) XV. yy.'a ait manzûm bir Osmanlı tarihidir. 1469'da tamamlanmış ve II. Mehmed (1451-1481)'in veziri Mahmud Paşa'ya takdim edilmiştir.

(38) Oruç b. Adil'in bu eseri II. Murad ve II. Mehmed devirleri ilgili bir kaynak mahiyetindedir. Bk. Oruç Beğ Tarihi, Haz. Atsız, İst. 1972

(39) Aşıkpaşaoğlu (1392/1393-23 Mart 1481)'nin eseri **Tevârih-i Âl'i Osman** adını taşır ve Osmanlı devletinin kuruluşundan II. Mehmed dönemine kadar olan siyâsî tarihi anlatır. Bk. Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. Atsız, İst. 1970.

(40) Mevlâna Mehmed Neşri Efendi (XIV-XV. yy), **Kitab-ı Cihân-nümâ** (Haz. Faik Reşid Unat-Mehmet Altay Köymen), I-II, Ankara 1949-1957

(41) Lütfi Paşa, **Tevârih-i Âl'i Osman** (Haz. Ah. Bey), İst. 1925

(Ölm. 1733)'nin «Vekâyi el-Fudala» veya «Âtâyi Zeyli» denilen ve 1634-1718 yıllarını ihtiva eder eserdir. Son esere Sımkeş-zâde'nin oğlu devam ederek 1719-1730 yılları arasındaki bilgileri de katmıştır.

Bunların dışında dinî, tasavvufî, ahlâkî eserler, siyâsetnâmeler, hikâyeler, hicivler vb. gibi edebî eserler de Türk dilinin kaynakları arasında yer alır.

B. MİTOLOJİ, İNANÇLAR, ÖRF-ADET VE HUKUK

Kültürün en önemli unsurlarından birisi de topluma ait mitolojik inanışlar ve rivayetlerdir. Tutucu bir toplum olmayan Türkler, tarihlerinde birçok dine girmişler ve bunlardan çeşitli kültür kalıntıları yeni bünyeye uyarak günümüze kadar gelmiştir. Bir kutsal varlığa inanma ve bu kutsal varlık etrafında meydana getirilen inançlar manzumesi ve ibadet şekilleri olarak tariflenen dinler aynı zamanda insan düşüncesinin derinliklerine kök salmış kuvvetli bir ihtiyaçtan da kaynaklanmaktadır. Aslında bir medeniyet unsuru olan din müessesesi, milletlerin hayatında oynadıkları önemli rol icabı kültür unsuru olarak kabul edilmektedir. Bu bakımdan millet bağına kuvvetlendiren bir unsur olarak din müessesesini her millet kendi düşüncesine, felsefesine, hayat telâkkisine, ruh yapısına göre kabul etmiş, hissetmiş ve yorumlamışlardır. Mitolojiden hareketle ortaya çıkan inançlar, din ve bunun getirdiği ahlâk felsefesi, örf ve âdetler, bu müesseselerden hareketle gelişen hukuk zamanla toplumların en önemli kültür unsurları olmuşlardır. Kanun hükmünde olan âdetler, örfler muayyen zamanlarda meydana gelirler ve topluma malûlurlar. «Sosyal bakımdan itibar edilen hareket tarzları cemiyetin âdetleridir.» (42). Âdetler bu bakımdan kanun kuvvetinde değildir, alışkanlık sebebiyle yapılagelen, inanılan hareketlerdir. Eğer halk âdetlerini sadece davranış şekilleri olarak değil, fakat davranışların nizamlayıcısı olarak alırsak, bunlara örfler olarak bakıyoruz demektir. Hukuk, örf ve âdetler, dinî inançtan da güç alarak bir milletin ahlâk mefhumunu ortaya koyar. Millî hukuk, millî ahlâkın yükselmesine sebep olur. Ahlâk ise millet yapısının temelidir. Kültür unsurları arasında en az değişen ve değişmenin en uzun süreli olan unsuru örf ve âdetler, hukuk ve ahlâk anlayışıdır. S. M. Arsal : «Milletlerin örf ve âdet ve hayâtî telâkkileri halk içinde asırlarca yaşar.» (43) diyerek bu hususu vurgulamaktadır.

Türk mitolojisi, örf ve âdetleri, din ve inanışları ile Türk ahlâkî konusunda en eski bilgileri Çin yıllıklarında bulmaktayız. X. yüzyılda İdil (Volga) Bulgarları'na gönderilen heyet içinde yer alan Arap Seyyahı Ah-

(42) R. M. Mac Iver - C. H. Pake (Ter. Amiran Kurtkan), Cemiyet, İst. 1969, s. 30

(43) S. Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İst. 1947, s. 14

med b. Fazlan'ın «Seyahatnâmesi», (44) bu çağdaki İdil Bulgar Türkleri'nin örf ve âdetleri, inançları, ahlâk ve hukuk anlayışlarıyla ilgili çok kıymetli bilgiler vermektedir. Daha önce adı geçen **Orkun Kitâbe'eri**, **Divan-ı Lûgat'it-Türk**, **Kutadgu Bilig**, eski Türk Destanları, **Dedem Korkud** gibi kaynaklardan konumuzla ilgili geniş bilgiler bulabilmekteyiz. Gerek Çin kaynaklarından ve gerek bu Türk kaynaklarından faydalanılarak yerli ve yabancı sayısı oldukça çok telif eser neşredilmiştir (45).

Elimizde Türk devlet teşkilâtı, sosyal yapı ve hukukla ilgili olarak birçok eser bulunmaktadır. Bunların içinde en önemlilerinden kısaca bahsedebiliriz. İslâmiyetten önceki Türk hukuku ile ilgili olarak Çin kaynaklarından bazı bilgiler elde edilmiş bunlar bütün içinde eserlerde neşredilmiştir. Hun, Kök-türk ve Uygurlar'a ait hukuki hususlarla ilgili olarak 45 sayılı dipnotumuzda verdiğimiz esere müracaat edilebilir. Uygurlar'la ilgili olarak çok sayıda belge ele geçirilmiş ve bunlar Alman alimi Müller (Ölm.) tarafından **Uigurica** serisi içinde yayınlanmaya başlandı (46). Ayrıca Uygur hukuk vesikaları üzerinde Radloff, Le Çoç gibi bilgiler de durmuşlardır (46). **İbn Fazlan Seyâhatnâmesi** (Bk. Dip not: 44)'nde x. yy. daki İtil Bulgarları ile ilgili hukukî kaideleri bulabiliriz. Kutadgu Bilig adlı eserde Türk hukukun bazı esaslarını tesbit etmek mihmündür. İslâmiyet'ten sonraki dönemde Türk devlet teşkilâtı, sosyal yapı ve kanunlarla ilgili birçok eser yazılmıştır. Bunlar arasında xi. yy.'a ait en önemli eser Nizâmülmülk'ün **Siyâsetnâme'sidir**. Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Alparslan (1063-1072) ve Sultan Melikşah (1072-1092) devri veziri olan Nizâmülmülk (Hasan b. Ali et-Tusî, 1018-1092), eserini Sultan Melikşah'ın emri üzerine 1076/87 yılında yazmaya başlamış, ölümünden kısa bir süre önce tamamlamıştır. Farsça olan eser elli bölümden ibarettir. Eserde Büyük Selçuklu devri idarî, siyasi, askerî, malî, içtimai ve kültür bakımından geniş bir şekilde tanıtılmaktadır. Eserin son bölümünde sapık mezhepler, bilhassa o zaman için büyük bir teh-

(44) İbn. Fazlan Seyahatnâmesi, Haz. Ramazan Şeşen, İst. 1975.

(45) W. Eberhard, Çin Tarihi, Ankara 1947; Aynı Yazar, Çin Şimal Komşuları, Ankara 1942; E. Chavanne, Le cycle turc de douze animaux, Leiden 1906; Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux, Petersburg 1903; R. Grousset, (Ter. Reşat Uzman), Bozkur İmparatorluğu, İst. 1980; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ank., 1977; Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi I, Ank. 1971; Aynı yazar, Türk Kültür Tarihine Giriş I-V, Ank. 1978; Emel Esin, Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerin eAraştırmalar) İst. 1979; Abdulkadir İnan; Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ank. 1954; Aynı Yazar, Makaleler ve İncelemeler, Ank. 1968, Aynı yazar, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976; M. Fuad Köprülü, Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans, İstanbul 1929; Hikmet Tanyu, Türkler'de Taşla İlgili İnançlar, Ank. 1968; Osman Türan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İst. 1941.

(46) W. Radloff, Vigurich sprachdenkmöler, Leningrad, 1928;

like olan Batınlık ele alınmıştır. Elimizde 18 kadar yazması bulunan bu kıymetli eser Batı dillerine ve Türkçe'ye çevrilmiştir (47).

Bu yüzyıldan Sultan Melikşah'a ait olduğu bilinen fakat kayıp iki hukukî metin daha vardır. Bunlardan birincisi «**Risâle-i Melikşâhi**» adını taşımakta ve bazı bölümleri Hamdullah Mustafa Kazvini (Ölm. xiv. yy.)'nin «**Nüzhət-ül Kulüb**» adlı eserinde bulunmaktadır. Diğeri ise «**el-Mesâ-ilü'l-Melikşâhiyye**» adını taşımakta ve Muhammed b. Nizam el-Hüseyni'nin «**El-Urâza**» adlı eserinde yer almaktadır.

Gerek Selçuklu ve gerek Osmanlı hânedânları döneminin en önemli hukuk vesikaları arasında vakfiyeleri sayabiliriz. Vakfiyeler dinî, içtimâî bir hayır kurumunda, kurumun amacını, bölümlerini, çalışmak şekillerini, hizmetlilerini, masraflarını karşılamak üzere vakfedilmiş olan taşınmaz malları, bütün bunların idaresinin tesbit edildiği bir hukuk belgesidir. Türkiye Selçukluları ile ilgili bazı vakfiyeler Osman Turan (48) tarafından yayınlanmıştır. Osmanlılar döneminde daha da gelişen vakıf müessesesi içtimâî ve ikdisadî tarihimiz bakımından büyük önem taşımaktadır.

xiii. yüzyılın hukuk vesikaları arasında Çengiz Han' (Ölm. 1227)'a ait yasaları (49) oldukça önemlidir. Çengiz Han oğullarından sonra bir ara Türkistan Emiri olan Temür (Ölm. 1405) Bey'e ait «**Tüzükât**» (50 da Türk hukuku alanında oldukça değer taşır. Osmanlılar dönemiyle ilgili olarak bilinen en eski hukukî metinler Fatih Sultan Mehmed Han (1451-1881)'a aittir. Gerek Osmanlılar dönemiyle ilgili olarak ve gerek daha önceki dönemlere ait Ömer Lütfi Barkan'ın yaptığı araştırmalar (51) şükranla anılacaktır.

Fatih'le çağdaş olan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Beg ()'in kanunları da oldukça ilgi çekicidir (52). xvi. yüzyılın ünlü tarihçilerinden olan Gelibolulu Mustafa Âli Çelebi (1541-1600)'nin

(47) Dada geniş bilgi için bk. s. Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk ist.* 1947

(48) Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ank. 1958. «Şemseddin Altun - Aba Vakfiyesi ve Hayatı», *TTK Belleteni*, 42 (1947); «Celâleddin Karatay ve Vakfiyeleri», *TTK Belleteni*, 45 (1948); «Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku», *Belleten* 42 (1947)

(49) George Vernadsky, «Çengiz Han Yasası», *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Ank. 1944.

(50) Langlès, *Instituts politiques et militaires de Tamerlan*, Paris 1767, 1856 (Türk. Terc. Mustafa Rahmî). *Timurun Tüzükâtı*, İst. 1339

(51) Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980

(52) Ömer Lütfi Barkan, «Uzun Hasan Kanunları», *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İst. 1980, s. 545 - 574.

Mevâ'idü'n-Nefâis Fi Kavâ'idü'l-Mecâlis (53) adlı eseri 1599 tarihlerinde yazılmış olup xvi. yüzyıldaki Osmanlı Türkiyesi'nin örf ve âdetlerini, sosyal yapısını anlatmaktadır. Gene burada xvii. yüzyılın iki önemli kaynağını belirtmeden geçemeyeceğiz. Bunlardan ilki Müezzinzâde Ayn Ali Efendi'nin **Kavânin-i Âli Osman** adlı eseridir. Hayatı hakkında bilgimiz olmayan Ayn Ali Efendi bu eseri devrin sadrazamı Kuyucu Murad Paşa (Ölm.)'nın emriyle yazmıştır. 1607 yılında tamamlanan eserde tımar ve zeamet hakkındaki kanunların açıklaması yer alır. Aynı yüzyılda Sultan IV. Murad (16-1639) ve Sultan İbrahim (1640)'e iki risâle sunan Görüceli Koçi Bey'in eseri de gene teşkilât. sosyal yapı vb. ilgilidir.

C. TÜRK TARİHİ, COĞRAFYASI, ETNOĞRAFYASI ve FOLKLORU

Türkler'in dağıldığı coğrafya ile ilgili olarak biline nilk önemli eser **Hudûd el-Âlem min el-Maşrik ilâ'l-Mağrib** adını taşımaktadır. h. 372/982-983 yılında Afganistan'da Farsça olarak yazılan eserin tek yazması 1892'de Buhara'da bulunmuştur. Oğuzlar hakkında coğrafi olduğu kadar, Oğuzlar'ın yaşayışları, örf ve âdetleri hakkında geniş bilgi vermektedir. V. F. Minorsky tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (54)

XI. yüzyıl tarihçilerinden olan Ebû Said Abdülhayy Gerdizi'nin «Zeyn el-Ahbâr» adlı eseri de oldukça önemlidir. Gazne hükümdarı Sultan Abdurreşid (1049-1053)'e ithaf edilen eser tahminen bu hükümdarın saltanatı esnasında tamamlanmıştır. Eser Farsça olup Horasan'ın 1041 yılına kadar gelen tarihini ele alır. İçinde asya kavimleri hakkında bilgi verilirken Türk kültürü, soyu, yaşadıkları coğrafi bölge, takvimleri, yazıları, bayramları, örf ve âdetleri hakkında da uzunca bir şekilde durulmuştur.

Güneydoğu Avrupa bozkırlarının X-XII. yüzyıllardaki hakimi olan Kuman (Kıpçak) Türkleri'ne ait bilgileri ihtiva eden **Codex Cumanicus** adlı eser oldukça değerlidir. Bu eser iki defterden ibaret olup bilâhare 1303'de bir cilt haline getirilmiştir. Codex'in 55 yapraklık birinci bölümü bir İtalyan rahibi tarafından Lâtince, 27 yapraklık ikinci kısmını ise bir Alman Fransisken rahibi tarafından gotik yazısıyla yazılmıştır. Kumanlar'a ait atasözleri, türküler, bilmece, vb. gibi halk edebiyatı örnekleri yanında dinî, ticarî bilgileri de ihtiva eder (55). Eserin tek nüshası Venedik'te Saint Marcus kütüphanesinde.

(53) Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis*, (Haz. Cemil Yener), İst. 1975.

(54) V. F. Minodsky, London 1937.

(55) Daha fazla bilgi için bk. Ahmed Caferoğlu, *Türk Dili II*. İst. 1964, s. 168 vd.

Türk tarihi ile ilgili olarak genel tarihler, gerek özel tarihler yıllıklar halinde çeşitli tarih kitapları yazılmıştır. Çağlara göre bunları tasnif etmek mümkündür. Burada büyük önem taşıyan bazı tarih eserlerini zikretmekle yetineceğiz. Türk tarihi açısından oldukça önemli bir yazar Ortaçağların en büyük tarihçisi kabul edilen Reşideddin Fazlullah ()'tır. Türk tarihi kadar, içtimai hayatından, Oğuz Kağan destanından, gelenek ve göreneklerden bahseden eser «**Câmi üt-Tevârih**» adını taşımaktadır. İlhanlı Hanları Gazan ve Olcaytu () Han'lar zamanının İlhanlı veziri olan Reşideddin Fazlullah'ın bu eseri, hakkında kendisinin başkanlığında bir heyetçe yazıldığı iddiası da vardır. Eserden bölümler halinde çeşitli dillere tercüme yapılmıştır. Oğuz Kağan'la ilgili bölüm Zeki Velidi Togan tarafından (bk. Dip Not : 32) Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir.

Hindistan'da Türk Babur hânedânının kurucusu olan Gâzî Zahîred-din Muhammed Babur Şah (1483-1530)'ın bir nevi hatıratı olan «**Vekâyî**» veya «**Baburnâme**» adlı eser Batı Türükistan ve Hindistan'ın kuzeyinde, Baburşah'ın görüp işittiği hususları ihtiva etmektedir. 1529 yılında tamamlanan eser R. R. Arat tarafından neşredilmiştir (56)

XVII. yüzyılın hükümdâr bilginlerinden olan Hive Hanı Ebulgâzi Bahadır Han (1603-1663) iki eseri de oldukça önemlidir. Özbek Türkleri'nden olan Ebulgazi'nin ilk eseri «**Secere-i Terâkime**» adını taşımaktadır. 1659 yılında tamamlanan bu eser Muharrem Ergin (57) tarafından neşredilmiştir.«**Secere-i Türk**» adını taşıyan ikinci eseri ise 1663 yılında ölümünü takiben oğlu Enuşe tarafından tamamlanmıştır. Rıza Nur (58) tarafından neşredilmiştir.

XVII. yüzyılın büyük Türk bilgini Kâtib Mustafa Çelebi (Hacı Kalfa, Hacı Halife, 1609-1658)'nin tarih, coğrafya ve bibliyoğrafya alanında yazdığı eserler gerek yurtdışında ve gerek bizde oldukça takdir kazanmıştır. Tarihle ilgili eserleri arasında **Takvim üt-Tevârih**, **Fezleke**, bibliyoğrafya ile ilgili olarak 10 bin yazar ve 15 bin kitabın tanımlandığı **Keşfü-z-Zünûn'u** sayabiliriz.

XXII. yüzyılın ünlü seyyâhi Evliya Çelebi'nin **Seyâhatnâmesi**, yazarın 1611-1693 yılları arasında Osmanlı ülkesinde gezip gördüğü yerlerdeki tarih, coğrafya, güzel sanatlar, etnoğrafya, folklor ve edebiyatla ilgili bilgileri ihtiva eder. 1890-1938 yıllarında basılmıştır. Gene bu yüzyılın büyük tarihçilerinden birisi Münecimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi (1632-1702)'dir. 1672 yılında Arapça olarak kaleme alınan «**Câmi ed-Düvel**» adlı eseri tarih bakımından büyük değer taşır. Bugün bu eserin yeni baştan Türkçe'ye çevrilmesi büyük bir boşluğu dolduracaktır.

(56) R. Rahmeti Arat, **Vekayi (Babur'un Hatıratı)** I, Ank. 1943; II, Ank. 1946.

(57) Muharrem Ergin, **Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)**, İst.

(58) Rıza Nur, **Şecere-i Türk**, İstanbul,

Coğrafya konusunda iki önemli eseri de zikretmek gerekiyor. Bunlardan birisi Diwan-ı Lûgat'it-Türk'te bulunan harita ile, ünlü Türk denizcisi Piri Reis (Ölm. 15)'in 1517 yılında Yavuz Sultan Selim (1502-1520)'e takdim ettiği dünya haritasıdır.

Türk musiki tarihinin aydınlanmasında eserlerinin büyük hizmeti görülen Hâce Kemâleddin Abdulkâdir Meragî (1353-1435)'nin «Câmi el-Elhâm», «Mekasım el-Elhân» ve «Şerh el-Edvâr» adlı eserlerini zikretmeden geçemeyeceğiz.

Ç. KALINTI VE BULUNTULAR

Üzerinde yazı ve resim bulunsun veya bulunmasın her türlü maddî kalıntılar da önemli kaynaklarımız arasındadır. Daha çok arkeoloji, sanat tarihi ve etnoğrafyanın malzemelerini teşkil etmekle beraber, bu maddî kalıntı ve buluntular mahiyetine göre daha değişik bilim dallarının da konusu içine girmektedir. Bunların başında eski konaklama yerleri, kurganlar, şehir, kale, bengutaşları vb. gibi kalıntılar gelir. Sibiryâ'da Yenisey nehrinin yukarı ve orta bölümünden Macaristan içlerine kadar uzanan geniş Avrasya bozkırlarında bu kalıntılardan yüzlercesi ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca kullanılan kap-kacak, her türlü silah, hayvan koşumları, halı ve kilim gibi eşyalar da bu yerlerde bol miktarda bulunmuştur. Bugün buralardan ele geçirilen eşyalar birçok Batı ülkesinin müzelerini süslemektedir. Kalıntılar arasında kitâbeler oldukça önemli yer tutar. Buluntular arasında en önemli yeri madenî paralar (meskûkât) alır. Türk paralarıyla ilgili olarak oldukça geniş yayın yapılmıştır. Eski Eserler Müzesi'ndeki Türk paralarının muntazam katalogları yapılmıştır. Ayrıca meskûkâ üzerine Halil Edhem, Ahmed Refik, İsmail Galib, İbrahim Artuk, Behsat Butak gibi nümizmatlarımız çeşitli eserler yayınlamışlardır.

Orta Asya'da Sovyet Türk Devleti ()'den beri nesilden nesile süzülüp gelen Türk süsleme motiflerinin, İslâmiyet'ten sonra da Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Türkmen Beylikleri ve Osmanlılar'da gelişerek devam ettiklerini görüyoruz. Taş işlemeciliği, taş, tahta oymacılığı, kakmacılık, tezhipçilik, halık, çini ve minyatür sanatları, kümbetlerden cami ve medreselere kadar Türk mimarîsi üzerinde buldukları topraklara ilelebed Türk damgasını vurmuşlardır. Bu sanat eserlerimizle ilgili olarak yurdumuzda oldukça geniş neşriyat yapılmaktadır⁽⁵⁹⁾. Ancak Türk kültürünün bu şaheserleri başta V-IX. yüzyıllara ait Uygur minyatürleri olmak üzere, İslâmî dönemdeki sanat şaheserlerimiz renkli, açıklamalı,

(59) Bk. Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ank. 1962; Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, İst. 1972.

Heyet tarafından, Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt II/1a.

Celal Esad Arseven, Türk Sanatı, İst. 1970; Abdullah Kuran, Anadolu Medreseleri, Ank. 1969; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı I, İst. 1972, II İst. 1973; Aynı yazar, Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri, İst. 1979 vb.